

MONDATTÍPUSOK KEVEREDÉSE A KÖZÉPMAGYAR KORBAN

NICOARA ANITA

Dolgozatom kiindulási alapját Haader Lea Részrendszerátalakítás az összetett mondatokban című tanulmánya adta. Írásában a szerző bizonyította, „hogy az oksági mondatok részrendszerét (s a rendszerkapcsolatok következtében az összetett mondatok egész rendszerét) késői korban, még a XVI. században is éri változás” (Haader 1999: 59). Haader kifejti, hogy „Az okságot kifejező tagmondategyüttesek grammatikai formáinak alá- és mellérendelőre való elkülönülése a következtető mondatokkal indult meg” (uo. 64), az okhatározói alárendelés mellett a magyarzó mondatok megjelenését pedig a szimmetriára való törekvés, a rendszerkényszer hívta életre. Így az ok-okozati és az okozat-oki viszonyban is kialakult a kétfajta mondat típus – egy alárendelő és egy mellérendelő. Ugyanez az elkülönülés megtörtént a fonák okságot kifejező mondatcsoportban is, csak éppen itt a mellérendelő mondat mellé keletkezett az alárendelő változat (uo.).

Jóllehet a rendszerben megtörtént a mondat típusok kettéválása, de a nyelvhasználatban nem különülnek el tisztán az egyes típusok – erre mai nyelvünkben is számos példát idézhetnénk. Haader megfogalmazza még, hogy ha a mondat típusok keveredése¹ gyakori lenne a középmagyar és az újmagyar korban, az azt mutatná, „hogy a nyelvi rendszer ómagyar kori csuszamlása a nyelvhasználók számára nehezebben követhető distinkciókat hozott létre, mint amilyeneket a kommunikáció jóváhagy, s hogy a nyelvhasználat – ha csak részlegesen is – mintegy reorganizációval válaszol rá” (uo. 65.).

Dolgozatom célja éppen ennek a reorganizációnak a bemutatása középmagyar kori szövegeken keresztül. Megvizsgálom továbbá az egyes kötőszavak előfordulását, illetve ezek kombinációit is.

Kutatásom tárgyává olyan középmagyar kori szövegeket tettem, melyek közel állnak a szóbeliséghez. Ezek a következők: *Bornemisza Péter: Ördögi kísértetek* (Budapest, Akadémiai, 1955, a továbbiakban *Kísértetek*), *Ötkötetes prédikációskönyv – részletek*, *Egykötetes prédikációskönyv – részletek*, (in: Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 653–975 és 1137–1239, a továbbiakban *Ötk.*, ill. *Egyk.*), *Heltai Gáspár: Háló* (in: Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből, Magyar tollzó, Budapest, Magvető, 1979, 91–291) és *Pázmány Péter prédikációiból részletek* (Tarnóc Márton szerk.: *Pázmány Péter művei*, in: Magyar remekírók, Budapest, Szépirodalmi, 1983, 589–1059).

Először a megengedő mellérendelés és a megszorító ellentétes mondat keveredését tárgyalom, a második pontban rátérek a *mert ugyanis* kötőszavak együttes előfordulá-

¹ Itt csak a fentebb tárgyalt oksági viszonyt tartalmazó mondatokat értem, jóllehet oksági viszony a következményes mondatokban is felfedezhető, és a feltételes mondatokban is gyakran előfordul, de vizsgálódásunk szempontjából ezek figyelmen kívül hagyhatók.

sára, a harmadik pontban pedig az okhatározó/magyarázó és a következtető mondatok kötőszavainak egy mondatba kerüléséről szólok. Mindezeket példákkal szemléltetem.

1. A megengedő alárendelés és a megszorító ellentétes mondat

A megengedő mellékmondat négy forrásból eredeztethető: az okhatározói, a feltételes, illetve időhatározói alárendelésből és az ellentétes mondatok felől (Rácz 1995: 712). Korábban a megengedő mondatokat a mellérendelő és az alárendelő mondatok közé is besorolták, de a kutatási eredmények rávilágítottak arra, hogy ez a megkülönböztetés szükségtelen, hiszen a megengedő kötőszók legtöbbször felcserélhetők egymással anélkül, hogy megváltozna a mondat jelentése, vagyis a megengedő mondatokat alárendelőknak tekinthetjük (B. Lőrinczy Éva 1955: 270). Megemlíthetjük még, hogy Hadrovics az ellentétes mondatok csoportjai közé egy ma már nem tárgyalt csoportot is felvesz, s ezt megengedő ellentétnek nevezi (Hadrovics 1969: 181 kk.), Bánréti pedig a megengedő kötőszókat alárendelő és mellérendelő kötőszókra különíti el aszerint, hogy a mondatban mozognak-e vagy sem (Bánréti 1983: 22, 101).

Az alcímben megnevezett kétféle mondatípus összefonódásáról akkor beszélhetünk, amikor az egyik tagmondat tartalmaz valamilyen ellentétes kötőszót, a másik tagmondatban pedig megengedő kötőszót találunk. Az ilyen mondatípus a Magyar grammatika szerint a megengedő és a megszorító utótagú ellentétes mondatok érintkező sávján helyezkedik el (Haader 2000: 521). A mellékmondat – főmondat sorrendű alárendelést és a mellérendelő kapcsolásformát egymással rokonnak tekinthetjük a tekintetben, hogy a második tagmondat nem azt tartalmazza, amit az első tagmondatból várunk (vö. Balogh 2000: 537; Haader 2000: 517), vagyis mindkettőben ellentétes viszony fejeződik ki. A két mondatípus összekeveredése esetén azt látjuk, hogy a megengedő kötőszó kifejezi ugyan az ellentétet, de az ellentétes viszony nyomatékosítása, erősítése végett a következő tagmondatban egy ellentétes kötőszót is találunk.

Ha megvizsgáljuk korpuszunk idetartozó mondatait, a három csoport közül a legtöbb példát erre a típusra találjuk (89%).

Szövegeinkben a megengedő kötőszóknak gazdag skálájára bukkanunk.² Bornemisznánál és Pázmánynál találunk *akár*-előtagú általános névmásokat, illetve nagy számban a *noha* kötőszót, és lényegesen kevesebb előfordulással a *jóllehet* kötőszót. (Heltai a *noha* kötőszót alig, a *jóllehet* kötőszót pedig egyáltalán nem használja.) Csak Bornemisznánál találkozunk az *akár-akár* és a *vagy-vagy* páros kötőszóval, valamint a *bátor*, illetve az *ámbár* kötőszóval, a *bár* viszont rajta kívül Pázmánynál is fellelhető. Bornemisznánál a leggyakoribb a *ha...is* kötőszókapcsolat, ellenben a *ha* csak Pázmánynál fordul elő. Néhány mondatban az *ugyan* kötőszót egyaránt megtaláljuk mindhárom szerzőnél. Mindez azt mutatja, hogy talán érdemes lenne tüzetesebben megvizsgálni, hogy az egyes kötőszavak használata mely földrajzi területekre jellemző.

Ugyanilyen széles a palettánk, ha a megszorító ellentétes mondatok kötőszavait vizsgáljuk. Nem véletlen, hogy a *de* kötőszóval találkozunk a leggyakrabban, hiszen ez

² Csak azokat a megengedő és megszorító ellentétes kötőszavakat tárgyalom, melyeket olyan összetett mondatokban találunk, amelyekben a kétféle kötőszó együtt fordul elő.

az ellentétes mondat „szinte minden fajtájának a legkorábbi eredetű kifejezőeszköze” (Papp 1995: 735), s „főleg a megszorítást kifejező mondatok között volt használatos” már legkorábbi nyelvemlékeinkben is (Papp 1991: 759). Gyakran nem önmagában áll, hanem a rokon értelmű *azért*, *mégis*, illetve *mindazáltal* kötőszavakkal alkot kapcsolatot, így nyomatékosítva az ellentétet (vö. Farkas 1970: 428; Terestyéni 1989: 216). A kötőszóhalmozás tehát nemcsak a kódexszövegekre jellemző, hanem vizsgált szerzőink is – leginkább Bornemisza – élnek ezzel a stilisztikai eszközzel mondanivalójuk nyomatékosítása, hatásosabbá tétele érdekében (vö. Papp 1995: 736–7). A *mindazáltal*, a *mégis* és az *azért* szócskákat önmagukban állva is megtaláljuk, ami már mutatja valódi kötőszóvá válásukat a középmagyar korra (vö. Papp 1995: 738). Jegyezzük még meg, hogy megszorító ellentétes kötőszó mellett több helyütt még az *ugyan* nyomatékosító szócskát is fellelhetjük szövegeinkben.

Az alábbiakban következnek néhány példamondat:

Így az hívek is, *noha* az Úr kereszte alatt állnak, *de* sokképpen vigasztaltatnak ... (Ötk. 756);

ki [az ördög – N. A.] *noha* egy halottat sem támaszthat fel, *de mindazáltal* ő magát is halottaknak képébe eltüntetné ... (Ötk. 828);

Így az papi fejedelmek is *noha* gonosz végre ölék meg a Krisztust, *de azért* Isten nagy dicsőségre szabá. (Ötk. 810);

Kiknec minemű soc fele kisirteti legyenec, *noha* mind meg nem mondhattuk, *Megis* egy nihany külömb külömb felekről ier értekezűnc. (Kisértetek 51);

ámbar uralkodjék itt *de* megtorolja az másvilágon (Ötk. 836);

Tovább azért is tilalmas a dobzódás, mert *bár* ugyan sok szép jószágok légyenek is emberben, *de* mihent a torkosság közikbe akad, mint Ézsaut, kifogatná minden áldásiból, úgy az ember lelkéből kirekeszt minden tekéletes erkölcsöt. (Pázmány 777);

Bátor soc ezer keppen állyon elleneis [a kísértésnek – N. A.] *de* végre annyira el lankad es el éped bele, hogy csak tatog mint az meg halo ember ... (Kisértetek 17);

Es *ha* aitosan nem könyöröghettemis, *de megis* vntalan Istenhöz fohazkottam. (Kisértetek 148);

Inté azért tanítványit, hogy imádkozzanak, mert *ha* kész is a lélek az isteni dolgokra, *de* gyarló a test és könnyen meggyözetik, ha imádsággal nem vastagodik. (Pázmány 792);

akár fogóval szaggassanak, *akár* dög miatt halj meg, *de* semmi nyomorúság miatt Isten el nem idegeneszik azoktól, kik őhozzá kiáltnak az ő szent fia halálának érdeme által. (Ötk. 961);

Salamon írja, hogy *akárki* mely nagy méltóságban légyen, *de* ha gonosz életet visel, semminek tartatik. (Pázmány 877);

Jöllehet ezt Pilátus az zsidók bosszúságára és kisebbségükre és magamentségére írja, *mindazáltal* Isten erővel is a Krisztus tisztességére vonssza az ő írását. (Ötk. 754);

Ez felekis *iollehet* érzic az bűnec mérget magokban, es vadoltatuan aztul, gyótródnec miatta, *azert* ollykor ókis keresnec tisztulast magoknac, de pogan es bolond módra ... (Kísértetek 19)

Említsünk még meg egy érdekes példát, melyben azt látjuk, hogy a megszorító ellentétes tagmondatban elmarad a kötőszó, csupán az *ugyan* nyomatékosító szócskát találjuk, s erre értjük rá a hiányzó kötőszó jelentéstartalmát:

ha százszor bizonyítaná *is* meg magát Krisztusnak lenni, *ugyan* nem hinnének sem hihetnének ők. (Ötk. 719)

Bornemiszánál néhány olyan mondatra is lelünk, melyekben a *de* megszorító kötőszó mellett az *azonban* vagy a *viszont* szembeállító kötőszókra bukkanunk:

Noha erőssen es kemenyen meg hankottattya őket, vgy annyira, hogy mint az melly Tyuc fiat az kanya, auagy az melly nyulat az agar, auagy az farkas az barant meg ragadna, es immár falni akarna, *de azonban* neki rohannac es ellene sikoltnak ... (Kísértetek 18);

Jollehet nagy czac ez egy kesirtetis, *de viszont* el amelkodando az wr otalma ezbeis (Kísértetek 62)

Táblázatban összefoglalva a következő képet kapjuk:

*1. A megengedő és a megszorító ellentétes mondat kötőszavainak
együttes előfordulása*

KÖTŐSZAVAK	Bornemisza	Pázmány	Heltai
akár ... akár – de	+		
akárki – de		+	
akármely ... is – de	+		
akármint – de	+		
ámbár – de	+		
bár (ugyan) – de		+	
bár ... is – de	+		
bátor – de	+		
ha – de		+	
ha ... is – azért			+
ha ... is – de	+	+	
ha ... is – de azért	+		
ha ... is – de mégis	+		
ha ... is – mégis (ugyan)	+		
ha ... is – mindazáltal	+		
jóllehet – azért	+		
jóllehet – de	+	+	
jóllehet – de mindazáltal	+		
jóllehet – de viszont	+		
jóllehet – mindazáltal	+		
jóllehet (ugyan) – de azért	+		
noha – azért			+
noha – de (ugyan)	+	+	+
noha – de azért	+	+	
noha – de azért ... mégis	+		
noha – de azért (ugyan)	+		
noha – de azonban	+		
noha – de csak azért		+	
noha – de mégis	+	+	
noha – de mindazáltal	+		
noha – mégis	+	+	
noha – mindazáltal	+	+	
ugyan – azért (ugyan)			+
ugyan – azért	+		
ugyan – de	+	+	+
ugyan – de mindazáltal	+		
vagy ... vagy – de	+		

Táblázatunkból a kötőszavak sokféle kombinációja rajzolódik tehát ki, a legváltozatosabb képet Bornemisznánál találjuk: nála a legkülönfélébb kötőszóhalmozásokra lelünk. A *ha* kivételével mindegyik megengedő kötőszó előfordul nála, s ő él a legtöbb ellentétes kötőszóval is. Heltainál az ellentétes mellérendelő kötőszavak közül csak a *de* és az *azért* kötőszavakat leljük fel, melyeket azonban egymás mellett nem használ; a megengedő kötőszók közül háromra bukkanunk: *ha ... is, noha, ugyan*. Pázmány a *de* kötőszóval él a leggyakrabban, ám megfigyelhetjük, hogy ezt nem használja a *mindazáltal* kötőszó előtt, illetve az *azért* kötőszó pedig csak a *de*-vel együtt fordul elő. A *de* kötőszó helyett más ellentétes kötőszót csak a *noha* mellett használ. Az íróinknál fellelhető különbségek valószínűleg nevelkedési, illetve tartózkodási helyük, valamint tanulmányútjuk, műveltségük különbözőségének függvénye.

2. A *mert ugyanis* kötőszókapcsolat

Ebben a csoportban azokat az összetett mondatokat tárgyalom, melyeknek valamelyik tagmondatát *mert ugyanis* kötőszókapcsolat vezeti be (ez a vizsgált mondatok 1,4%-a). Nyelvészeink többsége azon a véleményen van, hogy a *mert* okhatározói alárendelő és az *ugyanis* okadó magyarázó kötőszót találjuk egymás mellett, s az ilyen mondatok az okhatározói alárendelés és a magyarázó mellérendelés közti átmenetnek tekinthetők (pl. Farkas 1959: 87; Farkas 1970: 432; Rácz 1988: 397; Keszler 1995: 146; Haader 2000: 512). Az Új magyar nyelvtan ezt a típust okhatározói-magyarázó alárendelt mondatoknak nevezi (É. Kiss 1999: 129). De feltehetjük azt a kérdést, hogy mennyire lehetünk biztosak abban, hogy ezekben a mondatokban egy alárendelő és egy mellérendelő kötőszó kerül egymás mellé.

Haader (1981: 55–6) felsorolja a fontosabb vonatkozó irodalmat a *mert* kötőszó alárendelő, illetve mellérendelő voltaival kapcsolatban, így ettől itt eltekintek. Úgy tudjuk, hogy a *mert* kötőszó az okhatározói alárendelés tipikus kötőszava volt, ám a magyarázó mellérendelés kialakulásával e kötőszó ebbe a mondattípusba is átvándorolt. Nyelvészek megállapították, hogy a tárgyalt kötőszó főként főmondat – mellékmondat sorrendben szerepelt és szerepel ma is (Hadrovics 1969: 344; Rácz 1988: 395–7; Haader 2000: 511–2). Rácz például azért tekinti alárendelő kötőszónak, mert a tagmondatok sorrendje felcserélhető. Ez igaz is ilyen mondatokban: *Sár van, mert esik az eső* (Rácz 1988: 397). Farkas az *olcsóbb lett a gabona, tudniillik sok eső esett* mondatot – helyesen – magyarázóként tárgyalja, de ugyanezt a példamondatot *mert* kötőszóval már okhatározói alárendelésnek veszi, holott a két mondat között tartalmi különbség nincsen (Farkas 1970: 432). Ez a megkülönböztetés teljesen szubjektív, s szerencsésebb az a felfogás, miszerint akkor beszélhetünk egyértelmű alárendelésről, ha a főmondat – mellékmondat sorrend esetén a főmondatban utalószó szerepel. Ha utalószót nem találunk, akkor magyarázó mellérendeléssel van dolgunk (vö. Juhász 1991: 482; Haader 1995: 647, 2000: 511–2), s ezekben a mondatokban magyarázó *mert* szerepel. A *mert ugyanis* kötőszó-együttes ugyan csak egy esetben fordul elő nem mondatkezdő helyzetben, de ekkor nincs előtte utalószó (lásd a példamondatok között). Ha nincs utalószó, az egyben jelzi azt is, hogy a főmondat kevésbé kívánja a közlés folytatását, s

a mellékmondat csak lazán kapcsolódik hozzá, s ekkor funkciója a magyarázat, s nem az okadás lesz (vö. Hadrovics 1969: 346).

Horváth László azt vizsgálja egy tanulmányában, hogy az oksági viszonyt kifejező kötőszóval kezdődő mondat mikor tekinthető önálló mondatnak, s így magyarázatnak, vagy mikor beszélhetünk csupán önállósuló tagmondatról, vagyis két mondat között fennálló okhatározói alárendelő viszonyról. Véleménye szerint a kötőszóval kezdődő mondatokat a beszédhelyzet, a különböző érzelmi és lélektani motívumok hozzák létre (Horváth 1979: 48). Nézzünk meg két esetet, melyekben ezek a mondatok önállóknak, tehát magyarázatnak tekinthetők: a) a kötőszóval kezdődő mondatban az író mintegy utólag mondja el, vagy magyarázza valaminek az okát, de a magyarázat nem a közvetlenül előtte álló mondatához kapcsolódik, hanem előbbi mondat(ok)hoz; b) az ilyen mondatkezdéssel az író az előző mondat értelmét magyarázza, vagy saját véleményét fűzi hozzá, esetleg a főmondatban kifejezett állítást részletesebben fejti ki (Horváth 1979: 48, 52). Horváth megjegyzi még, hogy a magyarázat előtérbe kerülése nyilvánvalóbb, ha a mondat *mert hiszen, mert ugyanis, mert hisz* kötőszókapcsolattal kezdődik (uo. 53). Farkas az *ugyanis* kötőszó tárgyalása kapcsán szintén utal arra, hogy a magyarázat – főleg értekező prózában – különálló mondatba kerülhet (Farkas 1970: 437). Rác a *mert hiszen* kötőszókapcsolattal bevezetett tagmondat *mert* kötőszavát szintén magyarázónak tartja, s ezt éppen azzal látja igazoltnak, hogy egy igazi magyarázó kötőszó társult hozzá (Rác 1996: 280).

Farkas is részletesen tárgyalja tanulmányában az alárendelés, illetve a mellérendelés kérdését. Szerinte lélektani okai vannak annak, hogy adott esetben okhatározói alárendelés vagy mellérendelés jön-e létre. Állítása szerint a mellérendelő forma különösen akkor kézenfekvő, amikor az előtag nem egyszerű, hanem összetett mondat, s ilyenkor lazább oksági kapcsolattal van dolgunk (Farkas 1970: 437). Három csoport különíthető így el: a) az előtag mellérendelő összetett mondat, b) az előtag alárendelő összetett mondat: az okhatározói alárendelés főleg akkor volna nehézkes, ha az előtagban mint összetett mondatban már eleve okhatározói alárendelés szerepel; c) az előtag többszörösen összetett mondat (Farkas 1959: 88–9).

Mindezek azt mutatják, hogy e kötőszó-együttes vizsgálatokor nem elegendő csupán azt a kiragadott mondatot vizsgálnunk, melyben a tárgyalt kötőszókat találjuk, hanem a kontextust is figyelembe kell vennünk.

Haader a Müncheneri Kódex vizsgálata során azt állapítja meg, hogy ebben a korban a *mert* kötőszó gyakorisága miatt a magyarázó viszonyok kifejezésére az oksági kapcsolat ezen kötőszavát használták fel, s „a későbbi *mert hiszen, mert ugyanis* kötőszókeveredéseknek talán épp ez irányban is van bizonyító ereje” (Haader 1981: 56). Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a fenti kötőszó-együttes épp azt bizonyítaná, hogy bennük a *mert* inkább magyarázó kötőszó. A Történeti nyelvtan is megemlíti, hogy az ómagyar korban a *mert* mellérendelő magyarázó mondatokban is sűrűn előfordul (Juhász 1992: 801).

A Nyelvművelő kézikönyvben is olvashatunk arról, hogy a „a rokon szerepű kötőszók együttesen nagyobb nyomatékkal fejezhetik ki az összekapcsolt tagok viszonyát” (NyKk. I: 1259). Erre példaként hozza a *mert ugyanis* mellett a *de mégis, és az-*

tán, vagy akár, azért tehát stb. kötőszókapcsolatokat. Rokon értelmű kötőszók összekapcsolódására az előző pontban tárgyalt mondattípusnál is találunk példákat (lásd a példamondatok között), ami mutatja, hogy nyelvünknek ez gyakori és nem feltétlenül elítélendő jelensége. Akkor kerülendő a kötőszóhalmozás, ha stílusunkat körülményeskedővé, nehézkesé teszi, mint például az alábbi kötőszókapcsolatok: *de azért mégis, de azonban, de ellenben, de viszont* (NyKk. I: 1259–60, II: 1227).

Érdeemes még szót ejtenünk a *mert* eredetéről. Régi teljes alakja a *miért* (*miért* > *mért* > *mert*) szócska volt (Simonyi 1881–1883: 229–30, Klemm 1942: 532). Az egyik felfogás szerint a *mi* vonatkozó névmás és az *-ért* rag kapcsolatáról van szó, de mivel az *amiért* a mutató eleme jóval későbbi fejlemény, ezért „nem döntő a relatívumi eredet mellett” (Simonyi 1881–1883: 231). A másik felfogás szerint a *mert* a *miért* kérdőszóból eredeztethető, vagyis a *mert* kötőszós okhatározó mellékmondatok eredetileg kérdő főmondatok voltak. A *miért* kérdőszós mondat idővel elvesztette kérdő jellegét, s okhatározó mellékmondatná lett, a *miért* kérdőszó pedig *mert* kötőszóvá (Klemm 1942: 532–3). A népnyelvben gyakran előfordult, hogy az okhatározás elé odatették a *miért* kérdőszót, amiből később szintén kötőszó lett (Klemm 1942: 533, vö. még Simonyi 1881–1883: 231–2). Pl.: Becsukom az ablakot, *mer azé hogy* nagyon gyüm be a meleg; A szegény csak dugozik, *mér mer* bolond (Klemm 1942: 533).³

Ha elfogadjuk a *mert* kérdőszói eredetét, akkor egyáltalán nem meglepő magyarázó mellérendelésben való előfordulása, különösen, ha újra figyelembe vesszük, hogy a *mert* kötőszós mondatok alárendelésbe vagy mellérendelésbe történő besorolása gyakran szubjektív lehet (lásd fent).

Említsük még meg, hogy Klemm szerint a *mert hiszen, mert ugyanis, mert tudniillik, tudnia mert* kötőszókapcsolatot tartalmazó mondatokat némelyek mellérendelőnek veszik (Klemm 1942: 534, vö. még Simonyi 1881–1883: 235–6).

Mindezekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a vizsgált szövegekben a *mert ugyanis* kötőszó-együttes magyarázatot vezet be, ahol két rokon értelmű kötőszót találunk egymás mellett, melyek a mondanivaló nyomatékosítására szolgálhatnak.

³ Ezekhez hasonlóak az olyan *miért hogy* kötőszót tartalmazó mondatok, melyekben az író a két szócskát még nem írja egybe, s érezhető a *miért* kérdő jellege. Pl.: *Mindazáltal az több tanúságoknak is sommáját mégis vegyének eszetekbe. Miért hogy meghallottuk: az elkárhozott gazdag mely gonoszul tartotta magát az ő gazdagságába, és Lázár mely szépen viselte magát az ő szegénységébe...* (Ötk. 834); *tanuljatok éntülem, miért hogy engedelmes vagyok és alázatos szívű* (Ötk. 909). A *miért* mintha rákérdzene az előző mondat igéjére. Így egészíthetjük ki: *Miért vegyének eszetekbe? Hogy [= mert] meghallottuk...; Miért tanuljatok éntülem? Hogy [= mert] engedelmes vagyok és...* Az ilyen és ehhez hasonló mondatok különböznek azoktól, melyekben a *miért hogy* kötőszót névmás vagy kötőszó előzi meg, illetve ha közébeékelődéses mondatrendben találjuk. Ha az író még nem is írja egybe a két szócskát, mégis jobban érezhető együvé tartozásuk: *Negyedszer, midőn óhajtván kívánja az jövendő örök országnak lakását. Kibe miért hogy még nincsen, megalázza magát* (Ötk. 913); *Ez ifjú azért mindent kezeköziben koporítván, egynéhány hasonló társokkal elindul vándorlani. Ki miért hogy gazdag vala, örömet szállást adnak neki* (Egyk. 1196). Azokban a mondatokban, melyekben a mondattípusok keverednek, csak az utóbb említett típusra találunk példát: *Ha istenes ember volt volna, és az Úristent félté volna, az ő fenyegetését és ígértit hitte volna, az ő igéjét szerette és fogadta volna, tehát az ő nyomorodott híveit is segítötte volna. De miért hogy nem hitt Isten szavának, hanem csak ez világban vetötte volt minden édességét, azért az Isten is immár megmutatja neki, hogy ő igazmondó volt* (Ötk. 826).

Temesi megjegyzi, hogy két rokon értelmű kötőszót nyomósítással a mindennapi élőbeszédben vagy az ehhez közel álló irodalmi stílusban használhatunk együtt, s erre példaként a *mert hiszen* kötőszókapcsolatot hozza (Temesi 1961: 288), de ugyanúgy a *mert ugyanis* kötőszó-együttesre is van példa a mai köznyelvben (vö. Haader 2000: 512).

Az *ugyanis* a XVII. században már önállóan is megtalálható, de még Pázmánynál is a *mert* kötőszó adatható a legnagyobb számban.

Lássuk most már a példamondatokat:

Nagy szorgalmatossággal műveli kedig ezeket [ti. a keresztények jószágainak elkobzását – N. A.] a poroszló Dékány, mert az marháinak elszámolásában igen cigány szemmel néznek reá. És ha jól nem vigyáz, hol imitt, hol amott lopnak el benne; mert tudják, hogy a Kobzóba való a szegény jámbor keresztyén fogolynak marhája: azért zsákmányoznak a gonosz emberek rajta. *Mert ugyanis* mind a Dékány, mind mindnyájan a szolgák hitván latrok, ledérek, orvok, Papoknak, Barátoknak körítői, zсібok etc. (Háló: 149);

Talán azt mondd, hogy sok jó is vagy benned. Úgymint: tagjaid erőssége, húsod szépsége, ifjúságod ékessége, érzékenységed gyönyörűsége, gazdagságod bővsége, bölcsességed, böcsületes állapotod, tisztéd, birodalmad. *Mert ugyanis* ezek csalják és földhöz foglalják az emberek kedvét. (Pázmány: 628);

Gyakran esztenezze magát a Tóbiás szavaival, hogy noha most nyomorult életet visel, de sok javai lesznek, ha Istent féli, ha a bűnt eltávoztatja, ha jót cselekszik. *Mert ugyanis* bolondság és boldogtalanság volna, ha a világi nyomorúsággal másvilági kárhozatot kincsezne magának a szegény ember. (Pázmány 708–9);

És mikor Szent János az ő győzedelmét megírja, nem mondja, hogy fogával és körmével szaggatta, hanem hogy farkával vont a égből a csillagokat: azaz incselkedésével, *mert ugyanis* azért nevezetik incselkedőnek [ti. az ördög – N. A.]. (Pázmány 765)

A példák alapján elmondható, hogy egyik mondatban sem az okozat megokolását találjuk. Az első két esetben két összetett mondat van dolgunk a *mert ugyanis* kötőszókapcsolatos mondatkezdés előtt, s ez az új mondat az író saját véleményét tartalmazza csakúgy, mint a harmadik példában, azzal a különbséggel, hogy itt egyetlen összetett mondat áll a magyarázat előtt. Az utolsó példában egyetlen összetett mondat van, melyben az utolsó tagmondat az előzőek értelmét magyarázza, vagyis nem találkozzunk mondatrészkifejtéssel, s a tagmondatok sorrendje sem cserélhető fel.

Elmondhatjuk tehát, hogy ezekben a mondatokban a *mert* önmagában is magyarázó mellérendelést vezet be, csak éppen megtámogatja egy másik magyarázó kötőszó a fentebb tárgyalt okok miatt. Tehát magam – a példák alapján – a *mert ugyanis* kötőszó-együttest tartalmazó mondatokat a magyarázó mondatípusok között tárgyalnám,

hiszen egy inkább magyarázónak tűnő *mert* és a magyarázó *ugyanis* kötőszó áll egymás mellett. Ha pedig így van, akkor a *mert ugyanis* kötőszó-együttes előfordulásakor nem beszélhetünk mondatípusok keveredéséről.

Az eddig tárgyalt két mondatípusról összegezve elmondhatjuk, hogy bennük a mondanivaló nyomatékositása történik egy újabb kötőszó használatával. Hasonló jelenség ez ahhoz, amikor például a tárgyragot kettőztetjük a személyes névmás után: *ötet*. A *mert ugyanis*, vagy más rokon értelmű kötőszónak egymás mellett való előfordulása emlékeztet némiképp a kettős kifejezésekre is. Ezeket a kifejezéseket olyan szavak alkotják, melyek egymás szinonimái, így egymással felcserélhetők. Főleg kódexek szövegeiben leljük fel ezeket, mivel a fordító/másoló úgy kívánta pontosítani, érthetőbbé és egyértelműbbé tenni mondanivalóját, hogy egy idegen vagy kevésbé ismert szót annak szinonim párjával magyarázott. A mondatípusok keveredésénél sem más *ugyanis* a cél, mint a mondanivaló egyértelműbbé tétele, nyomatékositása (Nicoara 2003: 151 kk.).

3. Okhatározói alárendelés/magyarázó mellérendelés és következtetés

Ebben a csoportban (9,6%) olyan mondatokat vizsgálok, melyek valamelyik tagmondatát okhatározói alárendelő vagy magyarázó mellérendelő kötőszó vezeti be, az utána álló tagmondatban pedig következtető mellérendelő kötőszó áll. Az elől álló tagmondatban a következő kötőszókat találjuk: Bornemisznánál a *hoggy* (csupán egy esetben), a *mert* és a *miérthogy* kötőszavakat, Pázmánynál a *mert* és a *mivel* kötőszavakat, Heltainál pedig csak a *miérthogy* kötőszót. A következtető mellérendelő tagmondatot az *ezért*, *azért*, a *tehát* vagy az *annak okáért* kötőszó vezeti be. Az utóbbi négy közül leggyakrabban az *azért* fordul elő, amely már az ómagyar korban utalószóként és kötőszóként is egyaránt használatos volt (Papp 1995: 743 kk.; Rácz 1961: 438). „Az előző tagmondat tartalmára visszamutató, az ok-okozat viszonyát kifejező okhatározószó hangsúlyát veszítve vált kötőszóvá”, de mondat eleji helyét megőrizte (Papp 1995: 743). A két szerep elkülönítésében az lehet a fogódzónk, hogy az *azért* az állítmány mellett, vagy pedig tőle távolabb helyezkedik-e el. Papp szerint amennyiben az állítmánytól messzebb találjuk, úgy az *azért* már hangsúlyát veszítette, s kötőszónak tekinthető (Papp 1995: 744). Kötőszói szerepét biztosnak vehetjük, ha „az *azért*-hoz külön tagmondat rendelhető, melynek tartalma egy »azért [= ezért] van az, [hoggy] ...«-féle kifejezéssel írható le”, továbbá az *azért* előtti *és* is segíti a mellérendelés kifejeződését (Juhász 1991: 482). Pl.: *Mert à kőbe nints semmi érzekenség, es azért semmi bűnre nem indul ...* (Kisértetek 112).

Az ómagyar korban, de a vizsgált korpusz alapján a középmagyar korban is ritkán fordul elő kötőszóként az *ezért* (a vizsgált szövegek közül csak Heltainál találjuk), hiszen visszautalásban is többnyire a veláris hangrendű *azért*-et használták (Papp 1995: 744). Az *annak okáért* az ómagyar korban még gyakori (uo. 745), azonban a tanulmányozott középmagyar kori szövegek alapján elmondható, hogy ekkorra már háttérbe szorul: csak Pázmánynál fordul elő néhányszor. Bornemisznánál és Pázmánynál gyakran találkozunk a *tehát* kötőszóval is (bár többnyire nem mondatkeveredésben, hanem

következtető mellérendelésben), ez a XVII. században már általánosan használatos a következtető mondatokban (Rácz 1964: 310). Megfigyelhetjük, hogy a *tehát* csak a *mert* kötőszóval áll korrelációban.

Az elöl álló tagmondat *miérthogy*, *mivel* és *hogy* kötőszaváról egyértelműen elmondhatjuk, hogy alárendelő kötőszó, míg a *mert* – az előző pontban tárgyaltakhoz hasonlóan – alárendelő és mellérendelő kötőszó is lehet. Lőrinczy Éva szerint az előbbieket legtöbbször a főmondat előtt álló mellékmondatot vezetik be, míg a *mert* kötőszós tagmondatok gyakrabban állnak a főmondat után (Lőrinczy 1970: 365–392; vö. Haader 2000: 512). Vizsgált szövegeinkben ugyanakkor azt látjuk, hogy a *mert* nagy számban áll mondatkezdő helyzetben. Az esetek többségében ez a *mert*-es tagmondat nem az előzőekben foglaltak okát adja meg, hanem magyarázza, bővebben kifejti, más oldalról közelíti meg a már elmondottakat (vö. az előző pontban tárgyaltakkal).

Lássunk néhány példát:

Ezekkel hitünket is erősítjük, hogy valamit kérünk, bizonynal megleszen. Istent is felindítjuk, hogy az mi kérésünket megadja minékünk. *Mert* előszer emlékeztetjük arra, hogy ő királyunk minekünk, mi az ő polgári vagyunk, *azért* mint országára viseljen gondot reánk. (Egyk. 1193);

Előszer, hogy ő is alázatos legyen az ő nyavalyájában és kevéssel elégedjék meg. *Mert* ha az telhetetlen kívánság benne leszen, az is hasonlatos leszen amaz istentelen kazdaghoz, *azért* csak kár leszen azt mondani: no, nem félek az kárhozattul, mert én nem vagyok kazdag. (Ötk. 859);

De *miért hogy* nem hitt Isten szavának, hanem csak ez világban vetötte volna minden édességét, *azért* az Isten is immár megmutatja neki, hogy ő igazmondó volt. (Ötk. 826);

Mivel azért bizonyos, hogy a test egészsége és vastag erőssége hasznos a mennyei boldogság keresetinek munkájára ...: *annak okáért* tartozunk mi is azzal, amit Szent Dávid cselekedett, ki azt mondja, hogy Istenre és az ő szolgálatjára nézve megoltalmazza egészségét ... (Pázmány: 943);

Hogy [= mivel] az ördög mentül előszer gondolatinkat es eszünket ostromolya, *azert* ő ellene fő vigyazások az lenne, hogy ... (Kísértetek 114)

És *miérthogy* az Atya mindörökké így gondolkodik, *ezért* mindörökké születettek ez fiú. (Háló: 116);

Ezeket nem kétségbeeséssel kiáltja, *mert* az Istent ő Istenének mondja, *tehát* bizott benne az halál közt is ... (Ötk. 761)

Ha megvizsgáljuk közelebbről a két *mert* kötőszóval bevezetett mondatunkat, azt látjuk, hogy az első esetben a kötőszóval kezdődő mondat két összetett mondat után következik, ami erősen mutatja az így kezdődő mondat önállóságát. A második példában alárendelő összetett mondat áll a *mert*-es mondat előtt, s ez a mellérendelést erősíti. Továbbá a mellérendelés mellett szól az is, hogy mondatainkban a tagmondatokat nem cserélhetjük fel egymással. Ezekben a *mert az ugyanis* és a *hiszen* jelentésével egyezik meg (vö. Klemm 1942: 534). Ilyenfajta mondatok esetében elmondhatjuk, hogy *mert–azért* mellérendelő kötőszói korrelációval van dolgunk (vö. Rác 1961: 437; Juhász 1992: 774).

Ezekben a mondatokban a mondanivaló kellő indoklásához elegendő lenne az ok kifejtése, de a szerző a még nagyobb nyomaték kedvéért egy következtetést is hozzáfűz, ami a korábbi mondatban/tagmondatban foglaltaknak más oldalról való megközelítése, vagy más szavakkal való kifejtése.

Következzen most egy olyan példa, melyben az *azért* az utalószó szerepét tölti be:

De *miért* hogy annak értelme és követése felülte sokra szükséges,
azért kezdénk újabb prédikációnkba róla tanulni (Ötk. 903).

Ebben a mondatban az *azért* közvetlenül az állítmány előtt áll, vagyis hangsúlyos helyzetben van, így itt még nem egyértelműen kötőszó, inkább határozószónak tekinthető. Egy másik példánkban viszont szintén az állítmány előtt találjuk az *azért*-et, mégis inkább kötőszónak tekinthetjük. Hangsúlyos helyzetben ugyanis az állítmány igekötőjét az ige után váránk:

Kik *miérthogy* alázatossága miatt megutálnák idvösségöknek okát,
azért meglátnák időre kárhóztatásának hatalmát (Ötk. 719-20).

Nézzük meg, hogyan kombinálódnak írónknál a csoportba tartozó kötőszavak.

2. Okadó/magyarázó és következtető kötőszavak együttes előfordulása

KÖTŐSZAVAK	Bornemisza	Pázmány	Heltai
hogy – azért	+		
mert – azért	+	+	
mert – és azért	+		
mert – tehát	+	+	
miérthogy – azért	+		
miérthogy – ezért			+
mivel – azért		+	
mivel – annak okáért		+	

4. Összegzés

A középmagyar kori szövegek vizsgálatából láthatjuk, hogy az oksági viszonyt tartalmazó mondatok keveredése e korban is gyakori. Ez azt mutatja, hogy a köznyelv, s a beszélt nyelvhez közel álló szövegek nem követik mereven a kialakulóban levő

nyelvi rendszert. A nyelvhasználat ennél rugalmasabb, s talán fogalmazhatunk úgy, hogy nem a szabályokat nehéz követnie, hanem a nyelvhasználó a minél pontosabb megértés érdekében halmoz kötőszavakat, vagy kever szerkezeteket, amit a szakirodalom mondattípusok keveredésének nevez.

Jóllehet a *mert ugyanis* kötőszó-együttest tartalmazó mondatokban is – mint láttuk – mondattípusok keveredését látja a szakirodalom, ám magam a vizsgált szövegek alapján itt inkább két mellérendelő kötőszó együttes előfordulását látom. Nem elegendő ugyanis csupán a kiragadott mondatot vizsgálni, hanem a szöveggörnyezetet is figyelembe kell vennünk.

Nézzük meg egy táblázatban a mondat-előfordulások arányát:

3. A mondattípusok előfordulásának aránya

	Bornemisza	Pázmány	Heltai
megengedő alárendelés és megszorító ellentét	60 %	38 %	2 %
mert ugyanis kötőszókapcsolat	14,5 %	71 %	14,5 %
okhatározás/magyarázás és következtetés	65 %	30 %	5 %

A legtöbb példát a megengedő alárendelés és a megszorító ellentétes mondat összefonódására találjuk, szerzőink közül Bornemisznál a legtöbbet. A másik két csoportra jóval kevesebb példamondat adatolható, a legkevesebbet a *mert ugyanis* kötőszókapcsolatból találjuk. E kötőszókapcsolat Pázmánynál a leggyakoribb, az okadás/magyarázat és a következtetés együttes előfordulására pedig Bornemisznál találjuk a legtöbb példát.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh Judit 2000: A mellérendelő összetett mondatok, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 531–541.
- Bánréti Zoltán 1983: *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról = Nyelv-tudományi Értekezések 117*, Budapest, Akadémiai.
- Bornemisza Péter: Ötkötetes prédikációskönyv (Részletek), in Nemeskürty István szerk.: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 653–975.

- Bornemisza Péter: Egykötetes prédikációskönyv (Részletek), in: Nemeskürty István szerk.: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 1137–1239.
- Farkas Vilmos 1959: Magyarázó (és következtető) mellérendelés, okhatározói alárendelés, *Magyar Nyelvőr* 83, 87–91.
- Farkas Vilmos 1970: A mellérendelő összetett mondat, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II*, Budapest, Akadémiai, 408–40.
- Juhász Dezső 1991: A kötőszók, in Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 476–500.
- Juhász Dezső 1992: A kötőszók, in Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/I: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 772–814.
- Haader Lea 1981: A Müncheneri Kódex szövegtagolásának kapcsán, in Hajdú Mihály–Kiss Jenő szerk.: *Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára*, Budapest, ELTE BTK, 55–9.
- Haader Lea 1995: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok: Az okhatározói mellékmondat, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 647–55.
- Haader Lea 1999: Részrendszerváltozás az összetett mondatokban, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei I*, Szeged, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 59–66.
- Haader Lea 2000: Az alárendelő összetett mondatok, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 472–530.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Heltai Gáspár: Háló, in *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből* (Magyar tallózó), Budapest, Magvető, 1979, 91–291.
- Horváth László 1979: *Az oksági viszony kifejezése a magyar okhatározói mellékmondatokban = Nyelvtudományi Dolgozatok* 29, Budapest, ELTE.
- Keszler Borbála 1995: A két kötőszó problémája a többszörösen összetett mondatokban, in Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina szerk.: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, Tankönyvkiadó, 145–7.
- É. Kiss Katalin: Az alárendelő összetett mondat, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk.: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 127–55.
- Klemm Antal 1942: *Magyar történeti mondattan*, Budapest, MTA.
- B. Lőrinczy Éva 1955: Megengedő szerkezeteink helye a határozók és a határozói mellékmondatok rendszerében, *Nyelvtudományi Közlemények* 57, 269–81.
- B. Lőrinczy Éva 1970: A határozói mellékmondat, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 365–92.
- Nicoara 2003: Kettős kifejezések a Példák Könyvében, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III*, Szeged, Magyar Nyelvészeti Tanszék, 151–64.

- NyKk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós szerk. 1980–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai.
- Papp Zsuzsanna 1991: Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája, in Benkő Loránd–E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 755–81.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő mondatok, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 719–58.
- Rácz Endre 1961: Az azért kötőszó használata kódexeink következtető mondataiban, *Magyar Nyelv* 57, 435–42.
- Rácz Endre 1964: A tehát (tahát) kötőszóvá fejlődésének kezdetei, *Nyelvtudományi Értekezések* 40, Budapest, Akadémiai, 307–10.
- Rácz Endre 1988: Mondattan: Az okhatározói mellékmondat, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 395–8.
- Rácz Endre 1995: Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok, in Benkő Loránd–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 694–718.
- Rácz Endre 1996: Az összetett mondat, in Rácz Endre–Szemere Gyula: *Mondattani elemzések*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 179–283.
- Simonyi Zsigmond 1881–1883: *A magyar kötőszók 1–3*, Budapest.
- Tarnóc Márton szerk. 1983: *Pázmány Péter művei* (Magyar remekírók), Budapest, Szépirodalmi, 589–1059.
- Temesi Mihály 1961: A kötőszó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere I*, Akadémiai, 287–90.
- Terestyéni Ferenc 1989: Az alaktani kategóriák stilisztikai értékei, in Terestyéni Ferenc szerk.: *A magyar stilisztika vázlata*, Tankönyvkiadó, 174–231.

MIXTURE OF SENTENCE STRUCTURES IN MIDDLE HUNGARIAN

ANITA NICOARA

The paper aims to show that the sentences expressing causal relation often belonged to different types not only in the Old Hungarian period but in the Middle Hungarian period as well. Despite of the fact that in the Old Hungarian period the sentences expressing causal relation could be both subordinate and compound sentences, spoken language related data do not follow strictly the existing language structure. This phenomenon is featured by the accumulation of connectives and the mixture of sentence structures. The speakers are assumed to use these linguistic means to achieve better understanding.

I examined texts from the Middle Hungarian period that are very close to the spoken language. The focus of my research was on the mixture of concessive clauses and restrictive contrastive clauses, the concomitance of the connectives *mert ugyanis*, and the mixture of causal/circumstantial sentence with consecutive sentences. I examined the various connectives and their combination. In the case of the connectives *mert* and *ugyanis* my opinion is – contrary to the literature dealing with this question – that two circumstantial connectives appear together, which emphasizes the speaker's message. Therefore this is not a case of the mixture of sentence types.